

ՆՈՐԱՅՐ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱՅՈՒ «ԲԱՆԱԳԻՐՔ ՍՏՈՐԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայ մշակույթի, գրականության ու լեզվի զանազան հարցերի ուսումնասիրությամբ շատ-շատերն են զբաղվել, բայց նրանց մեջ շատ քչերն են իրենց գործունեության հենց սկզբնական շրջանից լույս աշխարհ հանած առաջին իսկ աշխատություններից աչքի ընկել։ Այդ եղակի մարդկանցից է եղել հայ գրականության ու լեզվի ներհուն մասնագետ, խոր գիտելիքների տեր ու բազմաթիվ լեզուների տիրապետած Նորայր Բյուզանդացին։

Անցյալ դարի 2-րդ կեսին, այն է 1880 թվականին, Կոստանդնուպոլսում հրատարակվում է Նորայր Բյուզանդացու «Հայկական բառաֆենուփին (ուղղութիւնք ընթերցուածոց մատենագրութեանց նախնեաց և նշանակութեան բառից ինչ)» խորագիրը կրող արժեքավոր աշխատությունը։ Իսկ 1884 թվականին, դարձյալ Պոլսում, լույս է տեսնում հայ կլասիկ բառարանագրության անուղական գործերից մեկը՝ Նորայր Բյուզանդացու «Բառագիրք ի գաղղիներէն լեզուէ ի հայերէն» մեծածավալ աշխատությունը։ Այդ բառարանի վրա հեղինակը աշխատել էր 14 տարի։ Սակայն երկար տարիների աշխատանքը իզուր չէր անցել ոչ հեղինակի, և ոչ էլ հայ ժողովրդի համար։ Նա իր այդ աշխատանքով ոչ միայն հարստացնում է բազմադարյան պատմություն ունեցող հայ բառարանագրությունը, մի նոր, իրոք, զուգ-դործոց համարվող աշխատությամբ, այլև իր վրա է բեռնում հայագիտությամբ զբաղվող հայ և օտարազգի գիտնականների ուշադրությունը։ Այդ բառարանը, որ ավելի քան 1300 մեծադիր, երկսյուն էջերից է կազմված,

ուշագրավ երևույթ էր ինչպես ֆրանսերեն բառերն ու ոճերը ճշգրտությամբ թարգմանելու, նույնպես և հայոց լեզվի հարուստ բառապաշարը վարպետորեն օգտագործելու, նորակերտ բառեր կազմելու, հայերենի բառակազմական օրենքները խստորեն պահպանելու տեսակետից։ Այդ բառարանում առաջին անգամ քննության է ներկայացված միջնադարյան հայ գունագեղ գրականության մեջ գործածված մի քանի հազար բառ և բառակապակցություններ՝ համապատասխան վկայություններով։

Այդ ուշագրավ բառարանը լույս տեսնելուց 16 տարի հետո, 1900 թվականին, Թիֆլիսում տպագրվում է Նորայր Բյուզանդացու մի այլ՝ «Կորիւն վարդապետ և նորիւն թարգմանութիւնք» հետազոտությունը, որը նոր խոսք էր հայագիտության պատմության մեջ։ Այդ բարձրարժեք ուսումնասիրության էջերում լեզվական մանրակրկիտ տեղեկությունների հիման վրա, հեղինակը որոշում է և դարի հայ տարբեր մատենագիրների ոճի առանձնահատկությունները, հաստատում, որ իրենց ոճական առանձնահատկություններով և դարի հայ մատենագիրների ստեղծագործությունները կարելի է բաժանել չորս՝ Նզնկյան, Եփրեմյան, Կյուրեղյան, Կորյունյան դասերի, ապա համեմատում է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» աշխատությունը Ագաթանգեղոսի, Բյուզանդի, Մակարայեցվոց գրքերի և Եվթաղի գործերի հետ և հանգում միանգամայն աներկբայելի եզրակացությունների՝ այդ երկերի ստեղծման հանգամանքների ու առնչակցությունների մասին։

Միևնույն ժամանակ հիշատակենք, որ հիշյալ տպագիր աշխատություններից բացի, Նորայր Բյուզանդացին պարբերաբար հանդես է եկել ժամանակի հայագիտական կնճռոտ հարցերին նվիրված մի շարք եղակի արժեք ներկայացնող հոդվածներով, որոնք լույս են ընծայվել «Հանդես ամսօրեայ», «Փորձ», «Քննասեր», «Մշակ», «Բանասեր» և այլ պարբերական հրատարակություններում: Դրանցից միայն նշենք հետևյալները. «Իմ կարծիք զկրկին հայ թարգմանութեանց եկեղեցական պատմութեան Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի և զնոցին թարգմանչաց» (Հանդես ամսօրեայ, 1893 թ.), «Տեղեկութիւն ի գիրս Պատմութեան Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողիկ կոչեցելոյ» (Հանդես գրական և պատմական, 1889 թ.), «Գրիգոր Մագիստրոսի Գամաղտական թղթին մեկնութիւն ի նմին իսկ ի Մագիստրոսէ» (Բանասեր, 1900 թ.), «Քննադատութիւն Հայրուսակի» (Հանդես ամսօրեայ, 1921—1926) և այլ հայագիտական կարևոր աշխատություններ:

Սակայն ինքնին արժեքավոր այդ գործերը մեծ չափով զիջում են Բյուզանդացու այն հետազոտություններին, որոնք դեռևս մնում են չտպագրված և գիտական աշխարհին անհայտ: Հայտնի է, որ Նորայր Բյուզանդացին իր գիտական գործունեությունը սկսում է շատ վաղուց, դեռևս ուսումնառության շրջանում. նա երկար տարիների ընթացքում մանրակրկիտ ուսումնասիրության է ենթարկում հայ հին և միջնադարյան ծովածափալ գրականությունը, ուսումնասիրում հայ մատենագիրների երկերում գրիչների կողմից մտցված փոփոխությունները, ուղղում նրանց կատարած սխալները, վերականգնում բաղմամբիվ տեքստեր և, ամենից գլխավորը, կազմում միջին հայերենի բառարանը¹, որը, ինչպես երևում է «Էջմիածին» ամսագրի 1949 թվականի № 3—4-ում տպագրված նյութերից, մոռացության էր մատնվել և միայն պատահաբար էր հայտնաբերվել, նրա հեղինակի մահվանից մոտավորապես 30 տարի հետո, 1945 թվականին: Նման սակայն Նորայր Բյուզանդացին ապրել և գործել իր հարազատ ժողովրդի մեջ, հայկական միջավայրում, այդպիսի բախտի չէին արժանանա նրա այդ և շատ այլ կարևոր աշխա-

տություններ², բայց նա, իրեն համար ստեղծված պայմանների հետևանքով, գործել է հայրենիքից հեռու, Եվեդիայի Ստոկհոլմ բաղաքում, որտեղ, հավանաբար, միակն է եղել, որ մտածել է հայերեն և անխոչ աշխատել է հայ մագաղաթյա մատյանների վրա, չնեթաղրելով անգամ, որ իր տարիների մեղվաջան աշխատանքի արդյունքը կարող էր կույր պատահականության զոհ դառնալ, կորչել, կամ հավետ մոռացության մատնվել:

Նորայր Բյուզանդացին (Ստեփան Գաղեղյան—Ճիզմեճյան—Թերզյան) ծնվել է 1845 թվականի մարտի 4-ին, Պոլսի Բերա արվարձանում: Իր կրթությունն ստացել է Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի դպրոցում, ուր աշակերտել է Հ. Ղ. Ալիշանին: 1866 թվականի ապրիլի 8-ին ձեռնադրվել է քահանա և նույն թվականին նշանակվել է ուսուցիչ Վենետիկի Ռաֆայելյան վարժարանում: 1867 թվականին ստանձնել է «Բաղմափէս»-ի, իսկ 1868—1869 թվականներին՝ միաբանության մատենադարանի տեսչությունը, սակայն գծովելով Մխիթարյան միաբանների հետ, 1873 թվականին հեռացել է Վենետիկից ու վերադարձել հայրենի բաղաք՝ Պոլիս, որտեղ առ. լնացել է շվեդուհի Սելմա Յակոբսոնի հետ, 1882 թվականին փոխադրվել Սուրբ, Նով, ուր անց է կացրել ստեղծագործական հղացումներով ի իր կյանքի մեծ մասը: Այստեղ, անցյալ դարի 80-ական թվականներին, նրա խմբագրությամբ լույս է ընծայվում «Քննասեր» հայագիտական պարբերականը, որի հրատարակությունը, չնայած իր կարճատև գոյության (լույս է տեսել միայն 2 անգամ), աննախընթաց մի իրադարձություն էր ողջ Սկանդինավյան թերակղզում: «Քննասեր»-ի

¹ Դեռևս 1873 թվականին Բյուզանդացին այն կարծիքն է հայտնել, «... որ երկնաոտ Հայկազան բառարանի ստուգանքամբ ստորին հայերենի ալ բառարան մը կրնայ կազմուիլ, այնչափ ճոխ է այս լեզուն բառերու, ոճերու, ձևերու և ասացումոց մասամբ» («Փորձ», 1879 թ., № 7—8, էջ 247):

² «Նդիկ կողբացի, Առաքելի Միսնեցոյ տաղաչափութիւնը, Վրիպակը լուստուածաշունչ գիրս, Ղազար Փարպեցոյ Պատմութիւն և Բուդիս առ Վաճան Մամիկոնեան, Աբրահամ Նրեց, Հայ բուսակ կամ Հայկական բուսականութիւն (նոյանոր ուղղումներով ու վարիանտներով), Ամիրդովլաթ.— Օղոտ բժշկութեան, Ամիրդովլաթ.— Անգիտաց անպէտ, Պատմութիւն Աղուանից (4 հատորից կազմված), Մովսէս Խորենացի և առաջին թարգմանչը, Բարսեղ Կեսարացի, Յակոբայ Արճեցոյ ճառք, Բառալիրք արդի հայերէնի (գավառական հայերէնի), Հառքնտիր տաղարան հայ բանաստեղծութեանց ի գաբուց ժր—ժէ, Յանկուած տաղից Նահապետի Քաշակի, Յովհաննէս Երզնկացոյ և այլոց, Հայ Պարտիզ» և բաղմամբիլ այլ աշխատություններ:

առաջին պրակը լույս է տեսնում 1887 թվականի մայիսի 15-ին, իսկ երկրորդը՝ դեկտեմբերի 3-ին:

Նորայր Բյուզանդացին մահացել է 70 տարեկան հասակում՝ 1915 թվականին Վենետիկում, ճանաչված իբրեւ ժամանակի աւելանվոր հայագետներից մեկը: Նրա աճյունը, մահվանից 9 տարի հետո, 1924 թվականին, փոխադրվում է Ստոկհոլմ և թաղվում տեղի գերեզմանոցներից մեկում:

Բյուզանդացու ամբողջ ունեցվածքը, գրադարանն ու ձեռագրերը, համաձայն իր կտակի, անցնում են շվեդական «Ֆրեդրիկա-Բրեմեր-Ֆորբունդետ» կանանց բարեգործական ընկերությանը, որը հաճույքով տեր է դառնում ամենից առաջ նրա 125 000 շվեդական կրոնին, իսկ ձեռագրերը, որոնք տասնապատիկ անգամ ավելի շատ կրոններ արժեին, 1915 թվականից մինչև 1923 թվականը գցվում են ընկերության, ապա մինչև 1946 թվականը՝ Գյոտեբերգ քաղաքի գրադարանի նկուղները՝ միանգամայն անմխիթար վիճակում: 1946 թվականից Բյուզանդացու արխիվը փոխադրվում է Ուպսալայի համալսարանը, որտեղ էլ նկարահանվել և Սովետական Հայաստան են ուղարկվել մեծավաւտակ հայագետի մի շարք ձեռագրերի մանրալուսանկարները, որոնց մեջ ամենաարժեքավորը նրա «Բառագիրք ստորին հայերէնի ի մատենագրութեանց ժԱ.—ԺԷ դարուց» սովորածավալ երկն է, որի վերջին հատորը կամ հատորները պակասում են:

Հայաստանի Պետական մատենադարանին ուղարկված այդ աշխատության մանրալուսանկարներն ամփոփված են հինգ կոճերի մեջ, որոնցից առաջին կոճը ընդգրկում է Ա—Գ տառերը և կազմում է 1038 էջ, երկրորդը՝ Դ—Լ տառերը, 1157 էջ, երրորդը՝ Խ—Հ տառերը, 1478 էջ, չորրորդը՝ Ձ—Շ տառերը, 1461 էջ և հինգերորդը՝ Ո—Չ տառերը լրիվ և Պ տառը մինչև Պետրոս բառը, 738 էջ:

Այս սովյալները համապատասխանում են 1949 թվականի «էջմիածին» ամսագրի վերոհիշյալ համարում տպագրված հատվածում այդ բառարանի մասին հաղորդված տեղեկություններին: Այդ սովյալների համեմատությունից երևում է, որ այդ արժեքավոր աշխատության վերջին հատորները կամ չեն գտնվել, կամ նկարիչը ծանոթ չի եղել Բյուզանդացու արխիվին և չի կարողացել գտնել և նկարահանել այդ աշխատության վերջին մասերը:

Մենք չենք կասկածում, որ այդ բառարանը այն ձևով, ինչ ձևով նկարահանված է, ավարտված է եղել և եթե մինչև այժմ մենք

ներա մնացած մասերին ծանոթ չենք, կամ հայտնի չեն, ապա այդ միայն նրա համար, որ Բյուզանդացու արխիվը կարգի բերված է, իսկ եթե նույնիսկ կարգի է բերված և հաշվի են առնված նրա ձեռագիր աշխատություններն ու դրանց մեջ չի հայտնաբերվել այդ բառարանի վերջին հատորը, կամ հատորները, ապա պետք է ենթադրել, որ այդ աշխատության մնացած հատորները կամ գտնվում են հիշյալ բարեգործական ընկերության նկուղում, կամ Գյոտեբերգ քաղաքի գրադարանի գրապահաստում, որտեղ երկար ժամանակ պահված են եղել Բյուզանդացու ձեռագրերը, կամ Վենետիկում, ուր փոխադրվել էր նա իր կնոջ մահվանից հետո և մինչև 1915 թվականը ապրել ու աշխատել էր այնտեղ: Նա Վենետիկում, թերևս, աշխատել է հենց այդ բառարանի վրա և ուղեցել է ավարտել, ավելի ճիշտ տպագրության համար պատրաստել 1884 թվականին սկսած այդ մեծածավալ գործը, որին նա շատ մեծ նշանակություն է տվել: Այս ենթադրություններից ոչ մեկը այժմ ստույգ համարել մենք չենք կարող: Նորայր Բյուզանդացին այն բացառիկ գիտնականներից էր, որի յուրաքանչյուր աշխատության փաստական ճշգրտության վրա, ինչպես ասում է բաղմավաստակ հայագետ Հ. Աճառյանը, կարելի է չկասկածել: Իսկ «Բառագիրք ստորին հայերէնի» երկի վրա նա աշխատել է մոտավորապես 30 տարի և բաղմաթիվ անգամ է առիթ ունեցել ստույգ ու վերստուգել իր հավաքած փաստերը, ուղղելու աղբյուրների մեջ գրչագիրների կողմից թույլ տրված սխալները, նշել դրանց առաջացման պատճառները և իր աշխատության մեջ բերել միայն հավաստին:

Այդ աշխատության 5 հատորներում ընդգրկված են մոտավորապես 20 000 բառահոգվածներ, որոնցից յուրաքանչյուրն իր մշակվածությամբ գիտական մեծ արժեք է ներկայացնում: Այսպես, օրինակ, Պացխուն բառին նվիրված բառահոգվածում հեղինակը նախ տալիս է բառը, նշում նրա քերականական կարգը, որոշում նրա սկզբնական ձևը (պատասխան [ի] բառի աղավաղված տարատեսակը), նշում աղբյուրը («Նորա պաղխուն ի՞նչ բերեմ, եր կանաչ ծառն որ չորանայ» — Տաղ սիրոյ, 64) և միջին դարերում գործածված նույն բառի այլ տարատեսակը՝ պատսխուն — համապատասխան վկայությամբ, ապա բացատրում, որ միջին դարերի գրական լեզվում շատ հաճախ են դանաղան կարգի հնչյունափոխություններ և հնչյունների անկումներ, որոնց հետևանքն էլ եղել է պատասխան բառի պաղխուն ձևը:

Այս բառարանի յուրաքանչյուր բառահոգ-վածի կազմությունը կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ.

Վերնագրային բառից հետո տրվում են հոլովման և խոնարհման ձևերը, նշվում է բերականական կարգը, այնուհետև, եթե բառը փոխառնված է, տրվում է օտար աղբյուրը, ապա բացատրվում է բառը և միջնադարյան հայ մատենագրությունից բերվում են վկայություններ՝ բառի յուրաքանչյուր իմաստը և իմաստային նրբերանգր հաստատելու համար: Օրինակ.

Այգեակ, — եկան, գ., «փոքր այգի»:

«Նղբայր, գիշերս յերազիս

Փոքրիկ այգի մի եմ տեսեր,

Փոքրիկ այգեկան միջին՝

Փոքրիկ հնձան մի եմ տեսեր.

Փոքրիկ հնձանին միջին՝

Բարակ առակ մի եմ տեսեր»:

Տաղ, «Պետրոս երազ էր տեսեր», տաղարան, Ա 593 (Տաղարանի 568—620 երեսը գրեալը են ի թուին ՌՃԴ—1655):

Մի այլ օրինակ՝ Ամբար, որ և ամպար, համպար, հանպար, — ի, գ., «նիւթ ինչ անուշահոտ ելեալ ի ծովէ». արաբ. պրս. Այնպէր, Անպէր, գղ. Ambre gris, իտալ. Amba oborosa, կամ Ampre grigia, կամ Ամպար.

է նիւթ ինչ չոր, բաղցրահոտ և կարծր, որպէս զբար, անպէր, Զախջ. բոգ. իտ.—հայ, նորահնար բառիւ ասի հայերէն բուրկէն», և այլն:

Բառարանի հեղինակը նույնիսկ հաճախ դուրս է եկել սովորական բառարանի սահմաններից և յուրաքանչյուր բառահոգվածը կազմելիս տվել է ինչպես բառի բացատրությունը, նույնպես և երբեմն բառի ստուգաբանությունը, սխալ գրչությունները, բարբառային ձևերը և այլն: Սակայն ոչ բոլոր բառերն են բացատրված կամ վկայություններով հաստատված, համեմայն դեպս այն, ինչ որ կարելի է, կամ պատասխանել է Բյուզանդացին, հայագիտության համար մեծ արժեք ունի:

Նոր Հայկազյան բառարանի օրգանական շարունակությունը կազմող այս աշխատության խոշորագույն կարևորությունը պահանջում է ավելի ուշագիւր վերաբերմունք հայագիտության գլուխ-գործոցներից մեկի նկատմամբ և ընդհանրապես Նորայր Բյուզանդացու թողած գիտական ժառանգության պահպանման, ավելի ճիշտ, կորստից փրկելու և նրա միակ օրինական ժառանգորդին՝ հայ հասարակությանը մատչելի դարձնելու գործին:

